

# ВПЛИВ СИСТЕМИ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ НА ПРОЦЕС НАЦІЄТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ У 1920 – 1930-Х РОКАХ

**Ірина НЕВІНЧАНА,**  
асистент кафедри історії України  
Інституту історичної освіти  
НПУ ім. М.П. Драгоманова (Київ)

*У статті висвітлюється місце і вплив шкільної системи освіти на процес формування української модерної нації в умовах Радянської України у 1920 – 1930-х рр.*

Система шкільної освіти впливає на стратегію розбудови майбутнього нації. При цьому розвиток шкільництва відображає ті проблеми суспільства, які були закладені освітою у попередній період, оскільки зміни у цій сфері відбуваються найдовше і значною мірою впливають на духовне і матеріальне буття національної спільноти. Тому ці питання є принципово важливими на сучасному етапі розвитку української нації.

Українські науковці неодноразово розглядали розвиток шкільництва у Радянській Україні 1920 – 30-х рр. Переважна більшість досліджень висвітлює питання функціонування і реформування цієї сфери в контексті проведення радянським урядом політики українізації [1; 2; 3; 14; 20; 22; 29], а вивчення особливостей впливу шкільної освіти на процес українського націєтворення в основному залишалося поза їх увагою.

Освіченість суспільства є однією із визначальних ознак розвинутої нації. Функціональна роль, яку виконує освіта у процесі націєтворення, вимагає розглянути її детально і всебічно. Тож мета даної статті – проаналізувати вплив системи шкільної освіти на процес формування української нації в умовах Радянської України у 1920 - 30-х рр.

Варто зауважити, що мова про формування сучасної нації може йти тоді, коли система освіти виконує функцію консолідації суспільства і є середовищем зростання національної еліти. Бо саме еліта є рушійною силою, яка, по суті, "творить" націю та почуття націоналізму. Основними критеріями, які впливають на виконання таких функцій, є масовий характер освіти, що забезпечує суспільству загальний доступ до неї, а також національний зміст освіти, який визначає ідентичність людини. Досить впливовою інституцією є школа, оскільки "культура, яка передається через школу, а не та, що передається на місці, в локальній спільноті, визначає корисність, чесність і самоповагу сучасної людини" [7, 68]. Освіта стає передумовою для набуття будь-якої спеціальності, де кожен є фахівцем [7, 190]. Одночасно освіта значною мірою впливає на добробут громадян, нації і держави в цілому.

Становище освіти, розвиток українського шкільництва на підросійській території України у період царського самодержавства перебували у складних умовах з точки зору націєтворчого процесу. Зміст освіти у школах був дуже далеким від національного, оскільки заборонялося навіть навчати рідною мовою. Мережа шкіл була зовсім не-

достатньою, щоб у масових масштабах поліпшити рівень освіченості українського народу. Та й успіхи в освіті через російську мову навчання ставали незначними. На розвиток українського національного шкільництва негативно впливали політичні переслідування і української мови, і української культури. До 1917 р. школа в Україні стала знаряддям русифікації, пригнічення людського і національного в особистості.

Загальноєвропейські тенденції розвитку національної освіти в Україні поступово почали впроваджуватися у шкільне життя завдяки ініціативі та самовідданій праці національно свідомої інтелігенції. Її прагнення вплинути на зростання освітнього рівня народу, на формування ідентичності народу можна помітити ще у діяльності Б. Грінченка. "Питання про широку вселюдну освіту є одним із найважливіших питань у кожної нації. У нас, українців, це питання має ще більшу вагу, бо ми zostалися в просвітніх справах позад усіх європейських народів, і в нас справа освіти є разом і справою нашого національного відродження. Коли ми хочемо чогось досягти як національний організм, мусимо з усієї сили стати до освітньої роботи", – писав Б. Грінченко [11, 56]. Такий напрям реформування освіти у масових масштабах був можливий лише за підтримки з боку держави.

У роки діяльності національних урядів відбувалися значні зміни у розбудові освіти з урахуванням досягнень національної і світової педагогічної науки. Зусиллями української інтелігенції шкільна освіта у 1917- 20-х рр. наповнювалася національним змістом. У цей період були розроблені головні принципи єдиної національно-демократичної школи: вільна, єдина, безплатна, обов'язкова, світська, трудова, сумісна, автономна, національна, заснована на засадах українознавства. Розробки програм, планів і навчальної літератури були спрямовані на виховання національно свідомого покоління, враховуючи національно-педагогічні тенденції, що у той час панували в Європі.

Створення і подальше постійне функціонування освітньої системи, яка мала б забезпечувати масовий характер освіти, стає справою держави. Оскільки, як справедливо зазначив Е. Гелнер, для будь-якої організації, окрім держави, така система є надто великою і витратною. Тому лише держава здатна нести такий величезний тягар, бути настільки потужною, щоб контролювати цю життєво важливу справу [7, 70]. Центральна Рада, уряди

Гетьмана та Директорії хоч і приділяли належну увагу освіті, але в умовах політичної та економічної нестабільності не змогли повністю реалізувати освітні програми.

Розвиток шкільної освіти має визначальний вплив на формування і сучасної національної спільноти. Освіта загалом і шкільна зокрема забезпечує процес передачі духовної спадщини, впливає на стратегію розбудови майбутнього нації і держави. Принаймні Е. Сміт дотримується думки, що згуртування людей однієї національності досягається завдяки обов'язковій і стандартизованій державній системі масової освіти [27, 25]. При цьому основна увага зверталася на освіту народу, з якою безпосередньо були пов'язані питання мови, культури, історичної пам'яті.

Розвиток системи освіти кожного народу, в тому числі й українського, – це результат його попередньої історії, результат соціально-економічних, політичних і культурних відносин. Завдання і цілі освіти, форми і типи шкіл, зміст, програми і методи визначаються історичними реаліями, суспільними потребами, станом науки, техніки, культури та рівнем розвитку шкільної справи і педагогіки. Значною мірою це все залежить від освітньої політики держави, яка контролює якісний рівень освітньої індустрії [7, 71]. Масовий характер освіти є лише зовнішньою її ознакою. Набагато вагомішими є сутнісні, змістовні характеристики як показники розвитку освіти.

Принципи побудови школи, проголошені у 1917-20-х рр. були спрямовані на те, щоб школа служила інтересам народу. Ті зміни, які були започатковані й активно впроваджувалися у роки діяльності національних урядів щодо поширення мережі початкових і середніх освітніх навчальних закладів, отримали найсприятливіші умови в роки радянської влади в Україні. Радянська школа була народною, але із суттєвим акцентом – вона мала служити інтересам партії, “диктатурі пролетаріату”. І в цьому принциповому питанні закладалися потенціальні проблеми багатогранного процесу українського націєтворення.

У 1921 р. у Харкові опубліковано “Порадник із соціального виховання дітей”, який фактично став конкретною програмою запровадження основних напрямів і принципів реформування шкільної освіти. “Порадник” визначав нову мету освіти – соціальне виховання дитини. Основою пізнання мала стати історія праці та її організація [23, 85]. Підхід до навчання у школі базувався на тому, що діти – це майбутні члени комуністичного суспільства [23, 29]. Порадник передбачав плани занять з історії культури та політграмоти. У той час, як освітня політика національних урядів базувалася на принципах української педагогіки, коли освіта мала б прокласти шлях до усвідомлення народом себе як національної спільноти, догмати комуністичного тоталітарного режиму, які насаджувалися у всіх сферах суспільно-політичного життя, в тому числі й в освіті упродовж 1920-30-х рр., суперечили підходам розбудови національної освіти, закладеним прогресивними діячами у період національно-визвольних змагань.

Більшовики головною метою мали виховати нове покоління людей комуністичного суспільства з психологією колективізму, твердою волею, необхідною кваліфікацією і матеріалістичним світоглядом, який базується на відповідному розумінні

законів розвитку природи і суспільства. Таким чином, вони заздалегідь заклали внутрішній конфлікт з українським суспільством. Виховання й освіта мали стати зброєю диктатури пролетаріату для знищення класового суспільства і створення нового, виконувати функції провідника принципів комунізму та ідейно-організуючого впливу пролетаріату на напівпролетарські й непролетарські прошарки населення з метою виховання будівників комуністичного суспільства [19, 3]. Вся освіта Радянської України мала бути пройнята так званим духом пролетарського інтернаціоналізму.

Згідно постанови пленуму ЦК КП(б)У від 17 жовтня 1922 р. Комуністична партія ставила завдання створити українську соціалістичну державність, одним із найголовніших завдань розглядала радянізацію української народної школи, бо вважала, що інакше вона “неминуче стає цитаделлю українського націоналізму” [9, 311-312]. Головне завдання партії у галузі освіти полягало в оволодінні українською народною школою, у перетворенні її з “розсадника шовінізму на знаряддя комуністичної освіти серед українського селянства” [9, 313].

Зміст освіти розглядався з позицій партійно-радянського державотворення. У змісті шкільної гуманітарної освіти поступово утверджувався класовий підхід, витіснялися духовні цінності – свободи, правди, істини. Школа мала виховувати нове покоління людей комуністичного суспільства, формувати у молоді “психологію колективізму”. Українські школи могли виконати поставлене завдання за умови, що у вивченні предметів буде панувати культ загальносоюзної культури.

Зміни в національній політиці більшовиків, які, на думку Я. Дашкевича, відбулися під тиском української національної стихії на партію [8, 79], дещо вплинули на ситуацію в освітній сфері. Якщо точніше, то багато сучасних українських істориків вважають, що саме у галузі освіти наслідки курсу українізації були найпомітнішими [6, 170; 29, 84]. Це відкрило можливості для подальшої стандартизації і широкого впровадження мови у навчальний процес, а також перетворювало її на засіб комунікації між членами національної спільноти.

Однак існували регіональні відмінності, які безпосередньо впливали на процес формування національної освіти. Мова йде про співвідношення між кількістю українського населення та охопленням учнів українськими навчальними закладами. Стан в окремих губерніях на 1 жовтня 1923 р. [29, 85-86] був таким:

Губернії	% укр. населення	% укр. шкіл	% укр.-рос. шкіл	% рос. шкіл та шк. ін. нац.
Харківська	79,2	29,1	49,2	21,7
Донецька	47,9	0,4	0,7	98,9
Катеринославська	78,5	54,9	14,3	30,8
Полтавська	92,9	97,7	-	2,3
Київська	76,8	92,4	-	7,6
Чернігівська	87,9	53,0	15,0	32,0
Волинська	70,5	87,7	1,0	11,3
Подільська	81,6	89,6	0,6	9,8
Одеська	53,6	34,0	34,0	32,0
По Україні	72,5	61,3	11,4	27,3

Наведені дані свідчать, що кількість українських шкіл переважала кількість українського населення у Полтавській, Подільській і Волинській губерніях. У решті губерній це співвідношення було проти-

лежним, а в Донецькій губернії школи практично ще не були українізовані. Середній відсоток українських шкіл по Україні виявився нижчим, аніж відсоток українського населення на 11,2%. Досить гострим було питання і про те, якою мовою навчати дітей – чи за ознакою національної належності, чи за ознакою вільного вибору дитини та її батьків [29, 86].

Упродовж кількох років відбулися певні зміни в шкільній мережі щодо мови викладання. Цікава інформація щодо кількості шкіл у селах і містах у 1925/26 навчальному році [25, 16]:

Кількість шкіл у 1925/26 н. р., %						
	укр.	рос.	укр.-рос.	євр.	пол.	іншк
У місті	43,8	20,8	16,7	10,2	2,4	6,1
В селі	81,9	6,1	4,4	1,1	1,0	5,5
По Україні	79,1	7,1	5,3	1,7	1,1	5,7

Як бачимо, відсоток українських шкіл у селі майже у два рази перевищував кількість таких шкіл у місті, де переважно зосереджувалися російські та школи інших національних меншин, що загалом відображало структуру тогочасного українського суспільства.

До того ж співвідношення чотирирічок і семирічок у національних характеристиках засвідчує, що в селі українських шкіл з чотирирічним навчанням було більше, ніж у місті [25, 16].

Кількість шкіл по концентрах, %		
Національність	I концентр (1 – 4 р.)	II концентр (5 – 7 р.)
Українських	82,1	54,1
Російських	6,2	15,7
Укр.-рос.	3,9	17,1
Єврейських	1,2	5,8
Польських	1,1	0,8

У межах загальної статистики простежуються певні відмінності між українізацією шкіл у містах і в селах, а також в окремих регіонах України. Так, у 1925/26 навчальному році шкіл соцвиховання з українською мовою викладання у містах було 43,8%, у селах – 81,9%, а в цілому по Україні – 79,1%. Шкіл з російською мовою викладання у містах було 20,8%, в селі – 6,1%, загалом по Україні – 7,1%.

Хоча і в цій справі було чимало проблем, особливо стосовно російськомовного населення, не можна не погодитися з думкою, що наявність розвинутої україномовної інфраструктури, до якої належали і школи (інститути, преса, театри), призупинила процес русифікації населення у великих містах сходу і півдня України [6, 171]. Вирішення мовного питання було і є лише однією із складових освітнього аспекту процесу націєтворення.

Варто звернути увагу і на такий принцип організації шкільництва, як розподіл на міський та сільський тип школи, де перший був спрямований на індустріальну працю, а другий – на працю селян. Застосування такого принципу, на нашу думку, негативно впливало на процес націєтворення, оскільки поглиблювало різницю поміж містом і селом.

Предметно-змістовна сторона шкільного навчання теж має дуже важливе значення. Із запровадженням у 1924 р. навчання за комплексною системою, тобто коли замість окремих дисциплін учні вивчали комплекс конкретних об'єктів і явищ, які органічно пов'язані з життєвими потребами, спільними для всіх років навчання стали комплекси,

тематично орієнтовані на нові пролетарські традиції. Так, "Порадник" для кожного класу щороку передбачав спеціальний тематичний комплекс "Жовтнева революція" [21, 74].

На сторінках педагогічних журналів проводилася дискусія про місце історії в шкільній програмі. Побутувала думка, що історія є лише компонентом шкільного суспільствознавства і складається з двох частин: сучасності та минулого. Що стосується питання всесвітньої історії, то передбачалося, що основне місце буде посідати місцева історія, історія України та Росії – СРСР, а з історії країн Західної Європи потрібно дати відомості лише про окремі події для зміцнення виховного впливу у напрямку інтернаціоналізму [15, 43]. Загалом, вивчення історії відбувалося в курсі суспільствознавства, який було поділено на сім тем: обмін між містом і селом; обробна промисловість; сільськогосподарська промисловість; історія революційного руху; світове господарство й імперіалізм; імперіалістична війна і революція в Росії та в Україні; радянська влада та радянське будівництво [17, 238].

Невід'ємною частиною єдиного педагогічного процесу української радянської школи стало політичне виховання. Елементи політвиховання, в першу чергу, були тісно пов'язані із суспільствознавством, а також із іншими предметами. Весь час перебування учня у школі мав бути підпорядкований такому принципу: "здобуття знань у розрізі пристосування їх до радянського життя і радянської політики" [31, 22].

Оцінюючи місце освіти у процесі націєтворення, ми вже зазначили, що вона значною мірою визначає ідентичність. І в цьому випадку через систему освіти поширюється комплекс цінностей, символів, міфів, традицій і спогадів, які утворюють особисту спадщину нації, а також ототожнюють індивіди з цими ознаками, спадщиною і складниками культури [28, 24].

У шкільній практиці свята, їх тематика, узгодженість із традиціями народу впливають на формування національної ідентичності. У роки радянської влади в Україні характерною рисою реформування освіти і неодмінною частиною життя школи були свята, які виконували роль певного громадського чинника. Відповідно до програм "Порадника по соціальному вихованню", у процесі навчання передбачався перелік свят у дусі нових більшовицьких традицій. Серед них – Жовтнева революція як свято робітників; інтерпретація Шевченківського свята з прив'язкою до лютневої революції, тобто Шевченко – борець проти царя і поміщиків, а лютнева революція – початок здійснення заповітів Шевченка; Жіночий день, для святкування якого пропонувалось проведення шкільних зборів, а для бесіди – тема про важку працю матері; проведення загальношкільного святкування Дня Паризької комуни як попередниці Жовтневої революції; Перше травня (участь у громадській маніфестації, виконання Інтернаціоналу, пояснення гасла "Пролетарі всіх країн, єднайтеся!"); свято весни та день Ілліча (22 квітня), участь в організації загальношкільного свята Ілліча поряд із святом деревонасадження [24, 135-139]. Відповідна тематика поступово стала обов'язковою частиною змісту шкільних підручників упродовж 1920-30-х років.

Запровадження ідеологічно обґрунтованого систематичного відзначання свят відповідно до шкільних програм стало звичним явищем шкіль-

ного життя. Основна ідея та мотиви проведення революційних свят – пропаганда (практична пропаганда) комунізму [12, 42], виховання молодих поколінь пролетарського, комуністичного суспільства. Підготовка до свят відбувалася заздалегідь – учні готували тематичні малюнки, діаграми, гасла, вчили вірші, пісні, а у семирічках випускали стінгазету. Обов'язковою вважалась участь у загальних демонстраціях та мітингах. Для дітей таке святкування не було привабливим, і вони часто втікали з таких заходів. Демонстрації із супроводом оркестрів дещо захоплювали дітей, але, як свідчать відгуки на сторінках періодичних видань, – не занадто. [12, 43].

Свого часу відомий український педагог Г. Ващенко писав про занепад у галузі освіти й морального виховання молоді у 1924 – 1932 рр. Він наголошував на тому, що освіта й виховання у школах в Україні мали антиукраїнський характер, тому що у молоді всіма засобами виховувалася зневага до минулого України, до її культури, до її видатних діячів [5, 383].

Однак розвиток шкільництва в Україні у 1920-х рр. і навіть на початку 1930-х рр., коли педагогічні кадри в основному залишалися відданими національним інтересам і традиціям, лише частково був під впливом нововведень. Згадуючи роки навчання в одній з київських шкіл, В. Ревуцький писав, що “у 1925 р. більшовицька ідеологія не здобувала панівної позиції, а комсомольці ще не вели вперед. Всі, хто закінчили школу до 1929 р., свою національну свідомість ставили на перше місце, і в цьому заслуга їхніх педагогів-вихователів” [26, 47]. Усі принципи розвитку радянського шкільництва продовжували втілюватися на практиці більш масово у наступні роки.

Вже на початку 1930-х рр. у публікаціях відзначалося, що зміст і методи радянської школи були спрямовані на те, щоб виховувати ініціативних діячів соціалістичного будівництва на основі марксистсько-ленінського світогляду [16, 21]. Запровадження в життя школи політичних тем, відзначення революційних подій, участь шкіл разом з пролетарською громадськістю у політичному житті країни стали чинниками активної роботи у справі комуністичного виховання.

Школа в Україні поступово перетворювалася на інституцію, яка служила інтересам комуністичної партії, а не українській нації. Постулати комуністичної партії стали основою радянського, в тому числі українського, шкільництва. Якщо насадження російської школи на Україні імперськими русифікаторами в перспективі позбавляло український народ національної інтелігенції [30, 146], то українська радянська школа завдавала не меншої шкоди у процесі її формування та й загалом у формуванні нації. Тож слушно є думка Б. Кравченка, що роль школи як чинника передачі національних цінностей, відмінних від санкціонованого радянсько-російського патріотизму, знищено, а школи з українською мовою навчання обернено на школи тільки для українців [13, 178].

Важливим кроком з боку держави у плані вирішення проблем освіти була постанова ЦК ВКП(б) від 25 липня 1930 р. “Про загальне обов'язкове початкове навчання” [18, 157]. Починаючи з 1930/31 навчального року, в країні запроваджувалося загальнообов'язкове початкове навчання дітей 8 – 10 років, а в промислових містах

і робітничих селищах – обов'язкове навчання в обсязі школи-семирічки. При РНК УРСР було створено комітет сприяння всеобучу на чолі з В. Чубарем. Члени комітету здійснювали облік дітей шкільного віку, організовували нові школи, допомагали обладнати шкільні приміщення.

Обов'язковість початкового навчання була позитивним фактором. Свого часу С. Сірополко наголошував, що “обов'язковість шкільного навчання є не стільки обмеження свободи батьків, скільки забезпечення свободи дітей як майбутніх громадян... Обов'язковість навчання, себто освіти, не може шкодити свободі, а, навпаки, сприяє свободі, бо неосвічений нарід не може бути вільним” [2, 102]. Важко не погодитись із цією думкою. Справа в тому, в яких межах держава, влада займається регулюванням і координацією освітньої діяльності. Той же С. Сірополко вважав, що такі межі повинні зводитися принаймні до таких позицій: по-перше, запровадження контролю у народній освіті шляхом встановлення конкретних вимог освітнього та морального цензу вчителів, мінімуму шкільних програм та санітарних умов; по-друге, сприяння рівномірному розподілу освіти серед усіх верств населення та на всій території держави [2, 102]. Тобто, діяльність держави не повинна перевищувати ті межі, які мають забезпечувати рівноправність здобуття освіти для всього населення, а також встановлення мінімального плану шкільних програм. Від цього не повинна страждати свобода освіти.

Якщо впродовж 1920-х рр. не заборонялися експерименти в освітній галузі, широко використовувався різноманітний зарубіжний досвід, продовжувалися пошуки нових форм і методів організації навчально-виховного процесу, то на початку 1930-х рр. все це було відкинуто, а натомість сформувалася єдина система освіти радянського зразка.

У квітні 1930 р. на всесоюзній партійній нараді пролунала пропозиція про уніфікацію системи народної освіти СРСР. Спочатку постанова ЦК ВКП(б) “Про початкову і середню школу” від 5 вересня 1932 р., а потім постанова ЦК ВКП(б) “Про навчальні програми та режим у початковій та середній школі” від 25 серпня 1932 р. пришвидшили роботу над складанням нових навчальних планів і програм. До початку 1930-х рр. все ще зберігався рідномовний характер шкільної освіти, а вже з другої половини почали втілюватися русифікаторські, уніфікаторські тенденції. В умовах монопартійної системи влади й монопольного панування державного сектора через освіту проводилася абсолютна ідеологізація духовної сфери.

Подальше зростання мережі шкіл забезпечувало принцип масової освіти, однак втрачались чинники, які б сприяли формуванню національної ідентичності, з'явилися чинники, які негативно впливали на неї. Українська радянська школа руйнувала духовну спадщину і, що дуже важливо, – загалом духовність освіти.

У розвитку шкільної освіти в Радянській Україні у 1920-30-х рр. можна виділити як позитивні, так і негативні тенденції з точки зору процесу націєтворення. Якщо в роки національно-визвольних змагань тенденції розвитку освіти були спрямовані на розвиток такої школи, яка б виражала і захищала інтереси українського народу, то поступово вона перетворилася на школу – виразника

інтересів комуністичної партії. Зіткнення інтересів більшовиків і національної інтелігенції у сфері освіти набрало суперечливих форм у роки українізації, коли при владі була націонал-орієнтована частина комуністів. Це були не успіхи радянської системи освіти, а, швидше за все, тимчасові поступки, які й визначили подальшу долю як учителів, так і самих наркомів освіти України. Трагічним цей шлях виявився не лише для інтелігенції, яка була репресована. Трагізм набрав значно масштабніших рис: він охопив покоління молоді, яка в той час навчалася.

У роки українізації поєднання національного та інтернаціонального чинників у розвитку освітньої сфери засвідчило зіткнення двох процесів розвитку в суспільстві. Насамперед, це були об'єктивні процеси формування нації, а також тоталітарні тенденції розвитку радянського режиму. Ступінь грамотності в Україні не віддзеркалював повною мірою стан і сутність освіти. Школа на селі, з одного боку, була місцем здобуття знань, а з іншого, – перетворювалася на протистояння цінностей української сільської громади і “пролетарської” радянської влади. Наслідки навчання в українській радянській школі С. Єфремов оцінював так: “Нещасні діти, нещасне покоління! Дорого заплатити воно за ті експерименти, що тепер над ними відбуваються...” [10, 196]. Ці слова виявилися пророчими.

Питання моральних цінностей в освіті як одного із чинників, що впливає на формування національної ідентичності народу і на процес націєтворення в цілому, чекає подальшого детального дослідження.

## ЛІТЕРАТУРА

1. *Антонюк Т.* Розвиток освітньої системи в УРСР (20-ті – початок 30-х років) // *Історичний журнал.* – 2004. – № 6 – 7. – С. 90 – 96.
2. *Беднаржова Т.* Степан Сірополко – подвижник українського шкільництва. – Львів, 1998. – 317 с.
3. *Борисов В. Л.* Українізація та розвиток загальноосвітньої школи в 1921 – 1932 рр. // *Український історичний журнал.* – 1999. – № 2. – С. 76 – 79.
4. *Борисов В. Л.* Становлення та розвиток загальноосвітньої школи в Україні 1920 – 1933 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський національний ун-т – Дніпропетровськ, 2003. – 20 с.
5. *Ващенко Г.* Український ренесанс ХХ століття // Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина ХІХ – ХХ ст.): Хрестоматія. – К., 2003. – С. 383.
6. *Грицак Я.* Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ – ХХ ст. – К., 2000. – 360 с.
7. *Геллер Е.* Нації та націоналізм; Націоналізм. – К., 2003. – 300 с.
8. *Дашкевич Я.* Політичне ошуканство чи

провокація? Крах українізації 20-х - 30-х рр. // *Україна вчора і нині.* – К., 1993. – С. 78 – 88.

9. Директиви пленуму ЦК КП(б)У в національному питанні // *Історія української культури: Збірник матеріалів і документів.* – К., 2000. – С. 311 – 312.

10. *Єфремов С.* Щоденники, 1923 – 1929. – К., 1997. – 848 с.

11. *Животенко-Піанків А.* Педагогічно-просвітницька праця Бориса Грінченка. – К., 1999. – 176 с.

12. *Журавель К.* Школа в революційні свята // *Радянська освіта.* – 1928. – № 12. – С. 42 – 44.

13. *Кравченко Б.* Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – К., 1997. – 423 с.

14. *Кузьменко М. М.* Система освіти в УРСР у 1920-х рр.: історико-теоретичний аспект // *Український історичний журнал.* – 2004. – № 5. – С. 66 – 80

15. *Кулінич О. С.* Історія в трудовій школі // *Радянська освіта.* – 1929. – № 5. – С. 40 – 44.

16. *Кулінич О. С.* Київщина в боротьбі за школу Маркса – Леніна – Сталіна. – К., 1932. – С. 32.

17. *Кулінич О. С.* Огляд підручкової літератури з суспільствознавства для старшого концентру трудшколи // *Шлях освіти.* – 1928. – № 10. – С. 233 – 238.

18. *Культурне будівництво в Українській РСР. 1928 – червень 1941: Збірник документів і матеріалів.* – К., 1986. – С. 157.

19. *Кодекс законів о народном Просвещении У.С.С.Р.* – Х., 1922. – 75 с.

20. *Коцур В. Коцур Н.* Українізація і освіта в 20-ті – на початку 30-х рр. ХХ ст.: деякі методологічні та історіографічні аспекти // *Рідна школа.* – 1997. – № 11. – С. 77 – 80.

21. *Лень І.* Жовтнева революція в шкільних програмах // *Шлях освіти.* – 1927. – № 10. – С. 73 – 76.

22. *Липинський В. В.* Становлення і розвиток нової системи освіти в УРСР у 20-ті роки: Автореф. дис. д-ра іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна – Х., 2001. – 39 с.

23. *Порадник з соціального виховання для дітей.* – Х., 1921. – 316 с.

24. *Порадник по соціальному вихованню.* – Полтава, 1925. – 271 с.

25. *Приходько А.* Українізація народної освіти // *Шлях освіти.* – 1927. – № 10. – С. 13 – 19.

26. *Ревуцький В. Д.* По обр'ю життя. Спогади. – К., 1998. – 343 с.

27. *Сміт Е.* Національна ідентичність. – К., 1994. – 223 с.

28. *Сміт Е.* Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія. – К., 2004. – 170 с.

29. “Українізація” 1920 – 30-х років: передумови, здобутки, уроки. Колективна монографія / За ред. В. А. Смоля. – К., 2003. – 392 с.

30. “Українське питання” в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): Колективна наукова монографія: В 3 ч. / Відп. ред. В.Г.Сарбей – К., 1999. – Ч. 1. – 203 с.

31. *Шульман Б.* Політичні, інтернаціональні та антирелігійні моменти в програмовому матеріалі // *Радянська освіта.* – 1929. – № 5. – С. 22 – 27.